

Populizmus és demokráciák: A kortárs demokrácia válsága és a klasszikus alapú politikai gondolkodás lehetőségei

I. A DEMOKRÁCIA VÁLSÁGA ÉS A POPULIZMUS^[1]

A demokrácia válságáról szóló diskurzus viszonylag hosszú időre nyúlik vissza, de legalábbis nem új. Bizonyos értelemben *válság és demokrácia* összetartozik, mert a demokrácia nem a végérvényes megoldások világa, hanem a folyamatos útkeresés intézményes módja.^[2] Ehhez képest a demokrácia válságdiskurzusa specifikusabb, általában véve valamilyen legitimitáshiányra reflektál, mint különösen a polgári támogatás és bizalom elolvadására.

A demokrácia válságáról legalább az 1970-es évek óta hallani, ami akkor átfogó legitimitációs válságként bukkant fel. Érdekes, hogy a válságdiskurzus legismertebb szövegében, a trilaterális bizottság által kiadott elemzésben a válság a kormányozhatatlanságra vonatkozott.^[3]

A probléma oka ott végső soron a „túl sok demokrácia” volt, mint a civil társadalom megerősödése vagy a média befolyásának növekedése a politikára.^[4] Ezzel szemben napjainkban a válság nem a polgároktól intakt kormányzást érinti, hanem a második világháború után, illetve a 90-es évektől megszilárdult rezsimeket, megfogalmazásaiban pedig a polgárok jelentősége, a „több demokrácia” jól kitapintható, elsősorban hiányként. A demokrácia válságával foglalkozó tudományos szövegekben a demokrácia válsága a következőket fedi le, vagy a következők az okai: a kormányzás instrumentalizálódása; a (szak)politikai ügyek depolitizálódása és szakértői kérdéssé válása; a nem ideológiavezérelt, hanem témavezéreltté váló politika; a köz- és politikai élet minimalista felfogásán alapuló neoliberalizmus megerősödése.^[5]

[1] A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást meg-
alapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében működtetett Egyed
István Posztdoktori Program keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére ké-
szült. - A tanulmány kizárólag a szerző saját nézeteit tükrözi.

[2] Vö. Ercan - Gagnon, 2014.

[3] Crozier, Huntington, and Watanuki, 1975.

[4] Ercan - Gagnon, 2014, 4.

[5] Ercan - Gagnon, 2014, 3.

A válság mögött lényegében átfogó depolitizálódás áll (ezen magyarázatok szerint): az állampolgárok kiábrándulása a politikából, a politikai műveltség hiánya, komoly bizalomhiány az intézményekben és általában a politikában, a párttagok számának csökkenése, a nem hatékony vagy sikeres képviselő, olyan aktorok feltűnése, akik egyre kevésbé elszámoltathatók, egyre kevésbé átlátható kormányzati-adminisztratív (governance) működés, köszönhetően a feladatok összetettségének.^[6] Mindezek a nyugati demokráciák, és nem a posztszocialista új és törékeny demokráciák kontextusában kerülnek elő, így amikor a „demokrácia válságáról” van szó általában, vélhetően nem ugyanarra a helyzetre reflektálnak a kifejezéssel. Mindazonáltal a demokrácia kortárs válsága – már amennyiben létezik, és már amennyiben a fentebbiek formájában van megfogalmazva akár a köz- akár a tudományos diskurzusban – rendelkezik egy olyan kifutással, amely mindkét történelmi politikai út számára közös, pontosabban a tradicionális és az új demokráciák közti különbségre nem tűnik érzékenynek: ez a populizmus, pontosabban annak egyes fajtái.

Kétségtelen, hogy mind a „demokrácia válsága”, mind a „populizmus” olyan fogalom, melynek politikai értéke van vagy lehet, ezek a politikai közbeszéd részei is. De ezek analitikus fogalmak is, melyeket a politikatudomány és a politikaelmélet használ jelenségek megragadására és összefüggések leírására.^[7] Maga a válságdiskurzus is árulkodó: akár igazolható, hogy a demokratikusság bizonyos paraméterei szerint van válság vagy nincs, maga a közérzet valóságos, vagyis a válságdiskurzus a problémaérezkelést meghatározó tényező vagy komplex perspektíva. Bár a „populizmus” hasonlóan ilyenfajta értelmezési keret is, melynek megismerési értékét okkal kíséri kritika, mert mint perspektíva, ez is csak bizonyos látószögből engedni láttatni a dolgokat. Használható persze a közbeszédben politikai furkósbotként, teoretikus eszközként viszont talán az egyik legfontosabb megismerési-értékelési korlátja az, hogy nem tudjuk, mikor beszélhetünk még demokráciáról, mikor autokráciáról: pontosabban, a de-demokratizációs jelenségeket talán jobban le lehet írni egy más perspektívából.

Mégis, a populizmus segíthet megérteni helyzeteket, mivel fókuszáltan irányítja rá a figyelmet egy ideológiává nem (vagy még nem) rendeződő politikai praxisra és annak diszkurzív megnyilatkozásaira, egy sajátos konglomerátumot analizálva. A politika kettéosztása barátokra és ellenségekre; a nép javára, érdekére való hivatkozás és az ehhez kapcsolódó kizárólagosságigény; a különféle formájú elitellenesség együttesen olyan szempontrendszert alkotnak, amellyel a jelen politika látható a maga plasztikusságában.^[8] A populizmus elmélete olyan

[6] Ercan - Cagnon, 2014, 1, 3.

[7] A populizmus „lényegileg vitatott fogalom”. (Mudde - Rovira Kaltwasser, 2017, 2.)

[8] A tanulmányban három populizmusmodellre alapozok. Az első Mudde és Rovira Kaltwasser leíró, a populizmusban egyfajta „szűk” ideológiát látó modellje, ami szerint a populizmusnak van tartalma, kulcsfogalma, még ha nem is sok. (Mudde - Rovira Kaltwasser, 2017) A második Müller kritikai megközelítése, ami a populizmusban a demokráciára veszélyt jelentő tendenciákat lát, mint különösen a pluralizmusellenesség, aminek lehetséges az autokratikus kifutása. (Müller, 2017) A harmadik

fogalmi hálót nyújt, amellyel a politikáról realisabb képet kaphatunk, mint egyéb fogalmi hálók használatával, de ennek megvannak a maga határai is, melyekre alkalomadtán maguk a populizmuskutatók hívják fel a figyelmet. Kérdéses például, hogy a helyzet, amelyet a „populizmus” fogalma megragad, a demokráciák egy belső, hol jó, hol rossz, de a demokrácia keretei között korrigálható fejleménye, vagy valami más ad plauzibilisabb leírást a vizsgált rezsimekről és folyamatokról, hogy valójában hasonló jelenségek égisze alatt mégsem populizmusról, hanem autokratikus fordulatról lenne szó.^[9]

Mindezekre a problémákra a fogalmi és elméleti tisztázás adhat valamelyest megnyugtató választ, keretet nyújtva mind az elemzéshez, mind pedig egy politikaelméleti olvasathoz. A demokrácia válsága kapcsán differenciálni lehet demokráciafelfogások alapján, melynek eredménye arra mutat rá, hogy a minimalisták szerint kevésbé, az átfogóbb – és mondjuk a participációt normának tekintő – variációk szerint megalapozottabban lehet válságról beszélni a nyugati politikai rendszerek esetén.^[10] Ez nem meglepő, hiszen erősebb kritériumnak nehezebb megfelelni, mint a gyengébbnek. Ugyanakkor a válságdiskurzus mégsem negligálható arra alapozva, hogy az elemzők helytelenül választottak kritériumot, hiszen egy demokráciában sosem csak egyetlen értékelési kritérium létezik (ezért is lehet az demokrácia), és ez igaz a tudományra éppúgy, mint a politikára, amit az vizsgál. Továbbá mind a tudományra, mind a politikára igaz az, hogy többféle értékelési kritériuma lehet *egyszerre* ugyanazon dolgoknak és jelenségeknek, vagyis ezek a kijelentések, elemzések és értékelések nem igazak a szónak az abszolút és kizáró értelmében vett jelentésében, hanem lokálisan és kontextuálisan érvényesek.

Amit populizmusként írunk le, a válság egy jellemző formája, kettős értelemben is. Egyrésztől, a populista politika *maga is válasz* a válságra, méghozzá főleg a politikától való elidegenedés jelentette kihívásra. Másrésztől a populista politika maga is a demokrácia válságának *generálója*; praktikusán is, különösen, hogy egy sor esetben (noha nem mindig) nem egyszerűen a belpolitika karakterét változtatja meg, de alkalomadtán a „liberális demokráciának” nevezett, az elmúlt körülbelül két évszázadban kialakult politikai intézmény- és hozzá kapcsolódó értékrendszert kívánja lebontani. Elméletileg viszont úgy, hogy világossá teszi: egyrésztől előbb-utóbb választ kell adni a demokratikus/nem-demokratikus közti demarkációs dilemmára. Nem pártpolitikai logika alapján, hanem két kritériumnak megfelelően: a demokrácia nem lehet zsarnokság; de a zsarnokság léte állandó

* Laclau megengedő olvasata, amely a populizmusban a nép megkonstruálásának politikai igényét látja, a populizmus lényegének pedig a közösség határainak megkonstruálását, ami viszont a politikának is jellemző működésmódja. (Laclau, 2011) Ezek egymással is konfrontálódó nézetek. Az itt következők logikája az, hogy a populizmus a politika működésmódja, de lehetséges tragikus kifutása, amely romba dönti a demokráciát. Meg kellene néznünk, hogy mi a különbség, és hogy mondhatunk-e valami érdemlegeset a klasszikus közvetlen demokrácia (az i. e. 5. és 4. századi Athén) példájából kiindulva.

[9] Lásd Müller, 2017.

[10] Merkel, 2014.

eshetőség s ekként minden demokrácia elgondolásának mindenkori (határ)feltétele. Másrészt a populistá válság mindenekelőtt, pontosabban jelenleg legáltalánosabban arra figyelmeztet, hogy nem létezhet demokratikus politika *démosz* nélkül. Minden demokrácia megkonstruálja a démoszt, mert enélkül nem létezhet legitim módon demokráciaként. Ebbe a konstrukcióba beletartozik a démosz hatalomhoz való viszonyának elgondolása éppúgy, mint az annak racionális és érzelmi képességéről alkotott fikciók, amelyek azért különösen fontosak, mert politikai-intézményi következményekkel járnak.

1. A populizmus arcai

Mindez azt sugallja, hogy a populizmus, riasztó tendenciái mellett is, értékét illetően nem egyértelműen negatív vagy pozitív.^[11] Nehéz volna tagadni, hogy a démosznak jelentősége van a modern politikában, pontosabban, hogy a demokratikus politika feltétele a démosz léte. A tapasztalat azonban az, hogy ez a démosz nem feltétlenül létezik, és nincs szoros kapcsolat egy politikai közösség és az annak alapját jelentő démosz között. Például azért nem, mert létezhetnek olyan helyzetek, hogy nemcsak egy démosz van, vagy mert a démosz végső soron nem fedi le a politikai közösséget, annak csak egy része. Hogy ez mit jelent, arról Arisztotelész egy implicit megkülönböztetésén keresztül is beszélhetünk.^[12] Noha Arisztotelész valamelyest pejoratív tónussal használja a *sokaság* kifejezést a politikai démoszra, mégis fontos különbségre utal ezzel a választással. Utal egyrészt egy társadalmilag létező entitásra, vagy másképpen szólva egy entitásra, amelynek társadalmi tulajdonságai vannak (egy entitásra, amelyről úgy beszélünk, mint aminek csak ilyen tulajdonságai lehetnek), és egy másik entitásra, amelynek politikai tulajdonságai vannak vagy politikailag létezik (itt olyan módon beszélünk erről az entitásról, mint ami politikailag létezik). Az egyik, ha nem is teljesen amorf, de politikailag nem egész (pontosabban Arisztotelész nem ekként értelmezi *ugyanazt*), míg a másik a politika alanya és cselekvője, aktora és megtestesítője egy alakban.

Az itt felbukkanó különbség a politikailag létező vagy nem létező démosz között húzódik. Számunkra a probléma egy kicsit komplikáltabb, hiszen a kortárs viszonyok között, és erre éppen a populizmus-demokráciaválság mutathat rá, a démosz konstruálásának az igénye továbbra is fennáll. Másként szólva, nem

[11] Jelen szakaszt illetően sokat köszönhetek az Emilia Palonennel folytatott tartalmas beszélgetéseknek. Írásom e része kiegészítése és néha talán vitatása is annak a populizmuselméletnek, amelyen jelenleg dolgozik. Lásd a részben e témában (azóta) megjelent cikkét: Palonen, 2018

[12] Noha nem tisztán Arisztotelész nyelvhasználatáról szól, e megkülönböztetés bukkan fel pl. itt: Waldron, 1995. Kétségtelen, hogy ezt a megkülönböztetést leginkább a kortárs politika perspektívájából vettem, s ez azt jelenti, hogy e keretben is fontos volna vizsgálni. Ezt egyrészt jelen projekt korlátai miatt nem teszem meg, Arisztotelész pedig, relatíve alacsony magyarázóértéke miatt azért kerül itt mégis képbe, mert az érvelésnek fontos rétegét és részét képezi a görög politikatapasztalat és gondolkodás, legalább mint szellemi kiindulópont kortárs elméleti problémák kezeléséhez.

annyira az a helyzet, hogy a démosz kétarcú, és nem is az, hogy minden nehézség nélkül áthidalható volna a pusztán társadalmilag létező és a politikailag is létező démosz közti törés. Ami valószínűleg csak egy olyan helyzetben lehetséges, amelyben a politikai démosz léte elég erős ahhoz, hogy a törést és az alkalmmalig előálló figyelemre méltó eltávolodásokat lényegében gond nélkül orvosolja. Tehát a politikai démosz elég erős és hatékony fikció ahhoz, hogy a politika realitásai által előálló alkalmi válságokat át lehessen hidalni. A mostani helyzet nem ilyen, bár elgondolkodtató, hogy ez vajon a különböző demokráciarezsimek történeti sajátossága vagy a kortárs demokráciákban kivételes helyzet. Vagyis hogy vajon strukturális logikák és intézményes feltételek miatt hatékonyabb fikció-e a démosz a klasszikus demokráciában, mint a modernben, vagy nem tudunk értelmesen meghatározni egy ilyen különbséget. A feltevés az, hogy hatékonyabb fikció, de – néhány fontos, a populizmust és a demokráciát érintő kortárs kitérő után – a következő szakaszokban foglalkozom ezzel, bár csak egy-két szerintem releváns aspektust nézek át.

Annyi viszont világosan látszik a fentebbiek alapján a kortárs politikát illetően, hogy a démoszt folyamatosan meg kell teremteni. Ez nemcsak a válság és a szétesés állapotára igaz, hanem, úgy tűnik, általában is a modern politikára. A képviselők és a képviseltek egyszerűen nem azonosak, és e törés állandó. És e törésviszony sokkal erőteljesebb és áthatóbb, mint az Arisztotelész-féle (jó) polgárdefiníció sugallta szétválás, amely szerint (jó) polgár az, aki egyszerre vezet és vezetett. Noha ez váltakozó formában valósul meg. Az arisztotelészi megfogalmazás mögötti logika a periodicitást is átfogó, de attól különböző elv: a szukcesszív szupremácia, amely a hegemon pozíciók időben korlátozott váltakozását jelenti.^[13] Ennek az elvnek a gyökere a preszókratikus filozófiát átható egalitarizmus, annak gyakorlati megtestesülése egy rend keretén belül értelmezve.

Amit a képviselet alaplogikájában szétválásként látunk, mást sugall. Ez a hegemon pozíciók tartós váltakozásához képest eltérő, mert nem a váltakozásra fókuszál, és nem is az az előfeltevése, hogy a rend fenntartásához szükséges reláció a hatalom és a hegemonia. Ez jelen van a modern politikában, legalábbis abban a tézisben, hogy a hatalom helye üres. Ezt a kérdést kezelhetné ugyan, de a képviselő-képviselet szétválásban mégis másról van szó, mert az nemcsak az uralom váltakozását képes megalapozni, hanem rögzíteni azt a különbséget, ami az említett szétválást tartóssá teszi. Így pedig, végső soron egy egyenlőtlenséget tesz strukturális sajátossággá, és ezzel tartóssá teszi a tényleges cselekvésre jogosultak és a felhatalmazóik vagy megbízóik helyzetének a szétválását.

Laclau úgy érvel, hogy a képviselők és a képviseltek identitásának a szétválása egyrészt állandó jellemző, másrészt hamis az elvárás a különbségek megszűntetésére. (Később emellett is érvelhetünk, hogy veszélyes is.) A képviselet folyamatosan hat a képviseltek identitására, lényegében kölcsönösen határozzák meg

[13] Vlastos, 1953, 1947. További irodalom: Horváth, 2018.

egymást.^[14] A képviselet ígérete szerint a képviseltek identitása mintegy teljesen tükröződik a képviselet során a képviselők identitásában, szavaiban és tetteiben. Ehhez képest, mondja Laclau, a logikai viszony egészen más. Hiba a tökéletes képviseletet elvárunk a demokratikus politikától, noha a jobb képviselet iránti polgári igény jogos és természetes lehet. De a képviseleti demokrácia identitást illető alapviszonya más: a képviselet nem tükröz, nem jelent és nem teremthet tökéletes identitást. A képviselt identitására a képviselő is formálón hat, és megfordítva. Azt mondhatnánk, visszatérve az indító gondolathoz, hogy a képviseletben a démosz teremtése is folyik, illetve hogy a képviselet egyik funkciója a démosz teremtése. Összességében, hogy a démosz nem adott, nem egy tárgy, nem valami, amit tükrözni kellene a politikában, hanem inkább valami, amit mindig meg kell teremteni. A képviselet, a politikai vezetők (cselekvők) retorikája ilyen funkciót is hordoz (tehát hogy identitást teremt), legalábbis ezt mondhatjuk a képviselő-képviselt törés kapcsán. Hozzáteve, hogy a démosz empirikus létező is, maga is aktor, még hozzá komplex cselekvő.

Így valószínűleg helyes az a megközelítés, ami szerint a populizmus mögött a képviselet válsága áll. A populista politika nem akarja felszámolni a demokrácia képviseleti jellegét, inkább kihasználja annak tökéletlenségét.^[15] Mindenekelőtt azzal, hogy bár nem lehetséges megvalósítani a tökéletes képviseletet, azaz felszámolni a képviselő-képviselt közti távolságot, a populista politika mégis erre tesz kísérletet. Pontosabban, az lehet a benyomásunk, hogy a nép/elit különbség, amely a populizmus egyik jellemző határvonásának számít, kezdi kitölteni a képviselő és képviselt közti különbséget, azaz így olvassák és értelmezik a populisták a politikai helyzetet. Akármilyen választ is adjanak erre a helyzetre, mindig az áll logikájuk középpontjában, hogy csak az ő válaszuk jelenthet megoldást a politika problémájára.

A populista politika tipikusan határvonásokon keresztül konstruálja meg a politikának azt a rendjét, amelyben a populisták jelentik az egyetlen érvényes választ. Egyszerűen szólva, a populista politika alapja a határvonás és a megkülönböztetés. Ez azonban, ahogyan Laclau érvel, a politika sajátossága is általában véve, vagyis a populizmus és a politika közös abban, hogy határvonásokkal és megkülönböztetésekkel operál.^[16] A populizmus, így értve, a politika működés-módja, vagyis a populista *mozzanat* valamilyen lényegit ragad meg a politikából, a demokratikus politika természetéből. Ez zavarba ejtő. Demokratikus politikára szükségünk van, a populizmus azonban szemlátomást veszélyes jelenség, úgy fogalmazhatnánk, hogy a demokráciát mint rendet annak lebontásával fenyegető jelenség. E dilemmát talán úgy lehetne feloldani, ha a populizmusra úgy tekintenénk, mint olyan mozzanatra a demokratikus politikán belül, amely egyszerre annak a rendnek a lehetősége, de egy pont után lehetetlensége is. E ponton,

[14] Torfing értelmezését követem: Torfing, 1999.

[15] Müller, 2017.

[16] Laclau, 2011.

legalábbis az érvelésnek ezen az egyszerű szintjén, pedig viszonylag könnyen meg tudjuk határozni, kifejezetten csak a határvonásokra fókuszálva. Ami a populizmust és a demokráciát megkülönbözteti egymástól, az a határvonás és a megkülönböztetés minősége.

Ha tisztán az empirikus politika eseteiből indulunk ki, azt látjuk, hogy e határvonások közelebb állnak a schmitti politikai felső intenzitáshatáraihoz, mint az alsóhoz. Ez utóbbit inkább Mouffe kapcsán értelmezhetjük, noha jelen van Schmittnél is; egyszerűen azt jelenti, hogy a demokrácia tartalmas működéséhez szükség van a konfliktusok bizonyos minimális szintjére és azok megmutatkozására, vagyis arra, hogy a releváns problémák valóban jelen legyenek a politikai láthatáron. Másként fogalmazva, a jó demokráciához szükség van újrapolitizálódásokra, illetve a politikai jelleg megőrzésére.

A politikai működésmód és a konfliktusok felső intenzitáshatára a politikai rendet felbomlással fenyegeti. Ilyen működésmód a sztasziszé, viszályé, ami a klasszikus demokrácia egyik megalapozó tapasztalata, és ami ellenségeskedést jelent a másik eltiprásával (így például Athén esetében a demokrácia megdöntését egy elit hatalomátvételel).^[17] Ez azt jelenti, hogy a demokrácia válasz arra fenyegetésre, amely a konfliktusok radikalizálódásából fakad, és ami a belső politikai élet eshetősége. Vélelmezhetjük, hogy ez a válasz tekintélyes részt a démosz megkonstruálásából és érvényes megfogalmazásából származik. Az viszont kérdés, hogy miképpen lehetséges működőképes egységet létrehozni egy szükségszerű heterogenitásból. Ha szükség van kizárásra, mi alapján konstruálódik az meg; ha pedig a valamelyest egymással vitaképes, s az ellenségeskedést kizáró politikai közösség megeremtéséről van szó, akkor az milyen, a démoszra és erre a közösségre irányuló stratégiákból és praxisokból áll. Mint például közös versengés, közösségi életre nevelés, a politikát illető viszonylag általános műveltségi minta, hagyományok, egyéb praxisok.

A megkülönböztetéseknek van egy sajátossága, nevezetesen, hogy a határvonások és megkülönböztetések intenzitása egyben a határvonások és megkülönböztetések természetét is meghatározza. Egyszerűen szólva, van különbség szövetséges és ellenség között, és e kettő nem két egymással ellentétes pólus, hanem egy intenzitás-skála két végső pontja. Mindegyik pozíció, a két szélső és az összes többi köztes, eltérő minőségeket takarnak.^[18] Mouffe szerint a politikai megkülönböztetések közti megkülönböztetés alapja az, hogy a megkülönböztetés logikája a politikai másiktól ellenséget teremt vagy ellenfelet.^[19] Azaz ellenség- vagy ellenfélkonstrukcióról van-e szó. Végső soron a populizmus kérdését megközelíthetjük innen is. Ha a kérdésünk az, hogy valami populizmus-e vagy csak a démosz politikai konstruálása, akkor a megkülönböztetések intenzitása és természete viszonyában az biztosan populizmus, ha a megkülönböztetések logikája az ellenségeteremtés, a határvonásoké pedig a kizárás.

[17] Hansen, 2004; vö. Horváth, 2015.

[18] Ezt mutatta meg Szabó, 2006.

[19] Lásd egyebek mellett Mouffe, 2000, 2005.

2. A megkülönböztetések természete

Ezek nem kizárólag a populizmus kapcsán értelmezhetők, hanem a demokriatikuság kritériumaként is. A politikai közösségnek a fennmaradáshoz szüksége van valamiféle minimális egyetértésre olyan alapkérdéseket illetően, mint maga a rend. Egyszerűen fogalmazva, nem számíthatunk arra, hogy egy közösség megmarad demokráciának, ha nincs legalább hallgatólagos egyetértés azt illetően, hogy annak a közösségnek a politikai formája a demokrácia. Ezt nevezhetjük konszenzusnak, illetve, a történelmi fogantatás pillanatában, valamint a válság generálta kihívás pillanataiban adott válaszok esetében kompromisszumnak is.^[20] Erre, a konszenzusra és a kompromisszumra érdemes kitérni, mintegy megalapozásként a demokriatikus/nem demokriatikus kritériumának értelmezéséhez, majd annak a populizmusra vonatkoztatása előtt.

A konszenzus teljes egyetértést vagy egyetértésre jutást jelent, és olyan politika képét vázolja fel, ahol a különböző álláspontok kizárásmentesen képesek érvényesülni. A politika eme ideális állapota azonban többnyire nem reális elvárás.^[21] Ez különösen igaz megosztott politikai kultúrákban, ahol az eltérő álláspontok közti távolság áthidalhatatlanul nagy. Egy ilyen helyzetben konszenzus lehetséges ugyan, de az nem politikai: valójában csak olyan kérdésekben lehetséges, amely a szembenálló felek számára nem releváns. Politikailag érdektelen kérdésekben nagy valószínűséggel lehetséges konszenzusra jutni.

Az ehhez hasonló helyzetek konszenzusigényének vagy konszenzustörekvésének gyakorlati formája a kompromisszum.^[22] Bár fogalmilag problémás ezen esetben konszenzusigényről beszélni, de annyiban mégis érvényes, hogy a valamilyen megoldásra jutás igényét illetően egyetértés van a szereplők között. A kompromisszum azt követeli meg a szereplőktől, hogy adjanak fel valamit vagy valamennyit az egyetértésre jutás érdekében, de ez kettős kötésben érvényesül. Egyrészt, az nem kompromisszum, amikor valamelyik félnek valamilyen lényegiről, számára fundamentálisról kell lemondania, ez leginkább önfeladás.^[23] Nem kétséges, hogy a kompromisszumban a felek valami számukra fontosról mondanak le, de egyrészt nem várhatóak el irreális dolgok, másrésztől éppen egy ilyen irreális elvárás lehet képes romba dönteni a kompromisszumos szándékot. Ezt a felek akár okkal is a másik nyakába varrhatják, azt állítva, hogy ellenfeleik lehetlent követelnek tőlük, sőt hogy – ezzel – kifejezetten ők akarják feladni a kompromisszumra irányuló szándékot. Azaz felrúgják az eredeti, a kompromisszumra irányuló eredeti konszenzust. Másodrészt tehát, mindegyik félnek elkötelezettnek kell lennie azt illetően, hogy megoldásra akarnak jutni. Vagyis a kompromisszumra és a kompromisszum tárgyra irányuló elkötelezettségüket nem adhatják

[20] Erre a példa F. R. Ankersmit tézise a képviselői demokráciák kialakulásáról (Ankersmit, 2002).

[21] Többek közt Mouffe, 1993.

[22] Ebben az érvelésben alapozok Gutmann és Thomson tanulmányára (2010).

[23] Lásd Gutmann – Thomson, 2010, 1130, 1134.

fel. A lehetetlen követelése mint érv, ami egyben felmondja a kompromisszumos helyzetet, valószínűleg nem pusztán stratégia az érintett fél számára, hanem valóban úgy gondolja, a másik a kerékkötője a kompromisszumnak; a másik az eredeti egyezség elárulója. Olyan helyzetek, amelyek mindegyik féltől azt követelik meg, hogy ne az eredeti szándékát, sőt értékeit kövesse, minden, valamelyest morálisan is elkötelezett politikai szereplő számára különleges érzelmi értékkel bírnak, ahogyan jó eséllyel azok számára is, akiket képviselnek. Mindazonáltal a kompromisszum a politikai életben lehetséges dolog, reális elvárás. Ugyanezt a konszenzusról maximum a legalapvetőbb és a politikai rend szempontjából legfundamentálisabb esetekben mondhatjuk el, illetve azon, a politikát jellemző esetekben, amelyek ilyen módon nem fundamentálisak, de valamilyen értelemben a politizálás kereteire vonatkoznak, mint ahogyan azt a kompromisszumra jutás igényében is láthattuk.

E szerepet töltheti be a demokrácia és a demokratikus alapértékek. Ez evidensnek tűnik, bár gyakorlati szempontból nem az, és politikaelméleti szempontból is tanulságos az ebben rejlő kényszerítő erő. Lehet ugyanis azt állítani, hogy éppen a demokratikus rendet támogató elköteleződések érzelmi ereje miatt van szükség egy olyan politikára, amelyben a megkülönböztetések és a konfliktusok jelen vannak.^[24] Ugyanakkor azt nem lehet tagadni, hogy e konfliktusoknak van, kell lennie keretének, vagyis a konfliktusigényt egy konszenzus alapozza meg. Másként szólva, egyfajta „konfliktusos konszenzusról”^[25] van ebben a helyzetben szó, akármennyire különösen is hangozzék ez. Ez Mouffe érvelése. De ehhez érdemes hozzátenni, hogy a konszenzus nem törli el a politika konfliktusos természetét és az arra irányuló igényt. Ez utóbbira a demokratikus rend fennmaradása miatt van szükség, mert – érvel Mouffe – ez elsősorban olyan elköteleződés, amely nem velünk születik, hanem viszonylag világos megkülönböztetések mentén alakul ki. Nem létezik identitás konstitutív külső nélkül; minden identitás relációs, amely az önmaga számára releváns másik vonatkozásában alakul ki.^[26] Ha nincsenek az identifikációt lehetővé tevő világos határvonások és megkülönböztetések, attól még az igény ez iránt létezik. Így inkább arra számíthatunk, hogy ezek a határok áthelyeződnek, nem pedig arra, hogy eltűnnek. A politikai szélsőségek megerősödésében ennek az áthelyeződésnek (új, világos határvonásnak) a következményeit láthatjuk.

Mi a helyzet a demokrácia identitásteremtő határvonásaival? Eltűnhetnek-e egy – morális-politikai – konszenzusban? Mouffe logikája szerint nem; a politika kellemetlen ténye, miszerint abban vannak kizárások, az megmarad, csak máshová helyeződik. Nem konszenzusról van szó, legalábbis a politikai

[24] Amire nem biztos, hogy képes a konszenzusra alapozó politika, lásd Mouffe, 1993, 54.; Mouffe, 2000, 104–105 stb.

[25] Mouffe, 2005, 121.

[26] Lásd az említettek mellett Laclau műveit, illetve Howarth – Stavrakakis – Norval eds., 2000, vagy Torfing, 1999.

egyet-nem-értések felszámolása értelmében, hanem a demokratikus rendet megalapozó határvonás kívülre helyeződéséről. Mouffe érvelése szerint a demokrácia alapvető sajátossága, hogy az ellenfél nem ellenség, vagyis nem megsemmisítendő másik, mivel léte legitim és elismert. Ez azt jelenti, hogy az „ellenség kategóriája nem eltűnik, hanem áthelyeződik” és azokra fog immár vonatkozni, akik „nem fogadják el a demokrácia ’játékszabályait’”.^[27] Ez kétségkívül nem hangzik jól, mármint hogy a demokráciának nem egyszerűen ellenfelei, hanem ellenségei vannak, de érdemes így olvasni és ezt észben is tartani. Ugyanis ebből az érvelésből az is következik, hogy a demokrácia politikai lévén, politikailag tartható csak fenn. Ez érthető, hiszen nem természeti adottság, mégis hajlamosak vagyunk elfeledkezni róla. Nemcsak Mouffe sugallja azt, hogy ezzel tisztában kell lenni, de az alapító atyák is bizonyosan tisztában voltak a demokrácia történeti esetlegességével. Talán a legplasztikusabb kifejeződése ennek Jefferson egyik levele: a szabadság fáját időről időre hazafiak és zsarnokok vérével kell öntözni.^[28]

Bizonyos értelemben ebben a logikában is ott van a konszenzus mozzanata. Ez a rendre és annak a természetére vonatkozik: ez a rend a demokrácia, sajátossága pedig az, hogy mint renden belül a politikai ellenfelek nem megsemmisítendő szereplők, hanem a létezésük legitim és elismert. Ennek a megkülönböztetésnek a tétje különösen nagy, hiszen az ellenfelek fizikai megsemmisítését is jelentheti. Ez önmagában is tragikus, hiszen bármely polgárt érintheti, lehetőség-szinten. Másrésztől azonban van, ami a polgárokat mindenképpen érinti, a ténylegesség szintjén, ez pedig a rend természetének a megváltozása, ahol is a pluralitást – és az azzal kéz a kézben járó ellentmondást (*dissent voices*) – felváltja a politikai egyhangzatúság specifikus módja. Vagyis hogy a politikai egyhangzatúság nemcsak a politika kikényszerített ténye, hanem kivételes értéke. A politikai egyhangzatúság az egyetlen legitim megnyilatkozási mód, a megnyilatkozás joggal kikiáltott és felkent pedig az egyetlen legitim politikai cselekvő.

3. Egylényegűség és a politika átmozgalizálása

E ponton el is értük a kortárs populizmusig, a populisták diskurzusa egy sajátos, szembeötlő jegyével. Míg a politika természetéhez hozzátartoznak a határvonások, addig néhány határvonás jellegét illetően nem demokratikus, illetve egyértelműen a rend felbomlásához vezet. A populizmust megpróbálhatjuk elhelyezni az alapján, hogy a fentebbi demokráciakritérium alapján demokratikus-e vagy sem, vagyis milyen minőségű kizárásokat (határvonásokat) alkalmaz. Nem vagyok benne biztos, hogy ez az egyetlen osztályozási kritérium, amely alapján egy populisták politika elfogadható vagy sem. De az általam itt feltett kérdés háttérfeltevése

[27] Mouffe, 2000, 4.; Mouffe, 1995.

[28] Jefferson levele William Smithnek (1787. november 13.), Library of Congress, <https://www.loc.gov/exhibits/jefferson/105.html>.

az, hogy a populizmus nem önmagában rossz és elítélendő politikai jelenség, vagyis nem ítélnünk elhamarkodottan. Pontosabban a populizmusban van valami, ami megkerülhetetlenül jelen van minden politikában (és itt elfogadjuk Laclau nézetét a politikáról). Lényegében a populizmus konstans kísérlet a démosz megkonstruálására egy olyan eszközrendszeren keresztül, ami sosem lesz száműzhető a politikából.

Van azonban a populizmusnak olyan vonása, amely elfogadhatatlan demokratikus keretek között. Kérdés azonban, hogy ez a populizmus sajátosságaihoz tartozik, vagy máshonnan kölcsönzött vonás. Tegyük félre ezt a kérdést most, és fókuszáljunk arra, ami jellemző, de autokratikus tendencia a populista politikában. Mudde és Rovira Kaltwasser olvasata szerint a populizmus ideológia, vagyis van valamilyen megfogható tartalma, de ez egyrészt meglehetősen szűk, másrészt nem is érdemes megkísérelni tágabban értelmezni módszertani okokból. Három (üres) kulcsfogalma a nép, az elit és az általános akarat. Az utolsó a populizmus „monista” jellegét fedi le.^[29] Utóbbi, szoros összefüggésben az előző kettővel, a populizmust kizárólagos jellegűvé teszi, ahol a vezér testesíti meg a *nép teljes egészét*.^[30] A zavarba ejtő vonás, mellyel foglalkozni kívánok a következőkben, a populizmus monista és antipluralista jellege.^[31]

Amennyiben a határvonások radikalizálódása történik meg, vagyis a barát/ellenfél megkülönböztetést felváltja a barát/ellenség (Mouffe érvelését idézve), akkor ez nem meglepő fejlemény, hiszen az erőteljes határvonás, ami egyben kizárás is, a belsőre nézve homogenizáló hatással jár. Egyrészt leválaszt identitásokat, másrészt egy jóval egységesebb belső identitás lehetőségét nyújtja, mintegy megerősíti azt. A populista politikai praxisban azonban mást is láthatunk, nemcsak ennek az egyszerű logikának az érvényesülését. Egyrészt a pluralitás csökkentése nem az identitáskonstruálódás automatikus következménye, hanem a politikai cselekvők intencionált tevékenységének az eredménye. Vagyis a populizmus, egyes formáiban, együtt jár a politikai verseny csökkenésével.^[32] Másrészt az antipluralizmus megvalósulása vagy megvalósítása bizonyos sajátosságokkal jár. Azt látjuk, hogy a populisták a képviseleti demokrácia minimalista felfogása alapján követelnek maguknak legitimitást, vagyis abból építkeznek, ami végső soron éppen a válság alapja: hogy a demokrácia lényege nem több mint többségi döntés. Kérdés persze, hogy ez elegendő legitimitást ad-e, de a populisták másra is építenek, még ha ebből származtathatóan is (legalább részben). A többségi döntésből származó mandátumot nem megbízásként értelmezik, hanem felhatalmazásként általában véve a cselekvésre. Sőt, leginkább akklamációról van szó, aminek a háttere az a feltevés, hogy a populisták, és csakis ők alkalmasak a nemzet, nép,

[29] Mudde – Rovira Kaltwasser, 2017.

[30] Müller 2017; illetve vö. Abromeit, 2017, 182–183.

[31] Ez a populista politika rendkívüli veszélye, lásd e ponton (politika átmoralizálása és antipluralizmus) Müller „nem megengedő” olvasatát. (Müller, 2017, 19-től és több helyen a műben.)

[32] Mudde – Rovira Kaltwasser, 2017, 82.

kollektív cselekvő megtestesítésére a politikában, és ők erre már eleve képesek, azt megelőzően, hogy a választási aktus őket a demokratikus képviselőre felhatalmazná és a kormányzat élére emelné.^[33] Vagyis ez egy a politikai tevékenységet megelőző morális felhatalmazás a vezetésre és a nemzet megtestesítésére vagy képviselőre. Ebben a logikában a választás nem is konstituáló, hanem megerősítő aktus, azaz akkor is a populistáknak kellene hatalmon lenniük, ha a választáson nem kerülnének többségbe. Mivel a választás hatalmat és felhatalmazást konstituáló képessége másodlagos, így maga a választások tisztasága is az. A lényeg, hogy az egyetlen igazságot tudó cselekvőket hatalomba emelje, és azok ténylegesen cselekvőképessé válva ebben a földi világban valóságossá tehessek az általuk, és csak általuk tudott és hordozott igazságot.

Ez a populista politika sötét arca és veszélyes lehetősége. A populizmus minimális ígérete az, hogy képes megteremteni a népet, ami mélyebb és eredetibb, mint ami a képviselői demokráciában lehetséges. De egyúttal azt is láthatjuk, hogy ez lehetőséget teremt olyan kizárások és politikai logikák működtetésére, amelyeket – ha a tényleges hatalom birtokában egy rendszert mozgásban tartva alkalmaznak – nem tarthatunk demokráciának. A populizmusról gondolkodók dilemmája, hogy itt egyrésztől valamilyen lényegi politikairól van szó, másrésztől autokratikus folyamatok is ugyanúgy kisarjadhatnak belőle, a teória szintjén egy, a demokrácia iránt elkötelezett normatív igényből kiindulva lehet csak megválaszolható. A következőkben az eredeti athéni demokrácia eszméi és praxisa felől, azt intellektuális ugródeszkaként alkalmazva vázolok fel egy válaszkísérletet. Ami egyrészt nem lehet teljes, de nem is ez a célja. Másrészt azért lehet figyelemre méltó, mert onnan támadja a populisták autokrata politikai igényeit, ahonnan azt ők vélelmünk szerint alátámasztani kívánnák: a demokrácia eredeti, közvetítés-mentes démoszának fiktív egysége felől.

II. NÉGY VÁLASZ

Kétségtelen, hogy valamilyen szempontból beszélhetünk a démosz egységességéről: hogy a klasszikus athéni démoszt is megteremtették valahogy politikailag, méghozzá kizárásokon keresztül (a perzsákkal való harcban, és mint demokratikus közösséget a Peiszisztratidákkal és követőkkel szemben). Továbbá, hogy a démosz, pontosabban a polisz ideája valóban létezett morális alapon univerzális, az egyedi igények felett álló politikai vonatkoztatási keretként. Ez a keret azonban nem más, mint a közjó, ami a politizálás minden polgár számára rendelkezésre álló terét jelöli ki. Bár ez is értelmezésre és továbbgondolásra volna érdemes (mind a populista, mind a képviselői demokrácia lehetséges önrétegzési elmé-

[33] Vö. Müller, 2017, 52., aki Schmittet idézi. (vö. még Mudde – Rovira Kaltwasser, 2017, 18.) Érvélszemben a közvetlen demokrácia értelemszerűen nem akklamatív, és nem antipluralista.

leti mintáival), itt most a démosz pluralitásának feltárására hagyatkozom, és arra, hogy mit jelent valójában, és itt számunkra, a részvételi jelleg és a démosz empirikus léte mint beavatkozó lét.

1. A politikához való hozzáférés általános, nem korlátozott. A politizálás joga mindenkié, intézményi szabályok mellett teljes. Lényegében a jelenlétről van szó, annak a lehetőségéről, hogy időben folyamatosan bárkinek hozzáférése legyen a politikai térhez.^[34] Ez teljességgel legitím, és egyáltalán nem kivételes. E praxissal összevetve a modern demokrácia persze oligarchia,^[35] ugyanakkor a modern demokrácia is a politizálás általánosságára építette fel magát, bár jogként határozott meg valamit, ami eredetileg, antik görög szempontból, életforma.^[36]

Ez a helyzet azonban nem törli el a problémát, amire a populizmus választ ad, a démosz konstruálásának kényszerét. A politizáláshoz továbbra is szükség van a démosz megcímezhetőségére, megnevezhetőségére. Azaz, aki beszél, a néphez beszél, és azt mindig a maga aktualitásában kell megnevezni.^[37] Ebben az értelemben a közvetlen demokrácia sem jelent közvetítésmentességet. Ugyanakkor ezt a szerepet bárki eljátszhatja, nem kell hozzá egy kitüntetett vezér. Ráadásul, és e ponton létezhet valóságos különbség, a megnevezés csak megcímzés, nem megtestesítés. Nincs szükség arra, hogy valaki megtestesítse a démoszt, hiszen az a maga empirikus jelenvalóságában létezik. Mindazonáltal valamilyen értelemben mindenki képvisel, képes és köteles képviselni az egész démoszt, pontosabban, az egész poliszt.

2. A nép nem egyszerűen a hivatkozások alapja, a demokrácia a polgári beavatkozás lehetősége.^[38] A nép egy-egy döntéssel bármikor képes beavatkozni. Miközben nem szükségszerű a vélemények homogenitása vagy egy adott döntés, választási irány állandósága. Az ebben az értelemben vett démosz egyidejűleg is lehet plurális, de időben is, azaz változhat a véleménye. Utóbbi különösen fontos, hiszen a döntések utólagos visszavonhatóságának és módosíthatóságának lehetőségét jelenti. De facto a nép a szuverén, nem a választott képviselők többsége, a kormány, a kormányfő vagy egy vezér a háttérben. Mindez még egy populista igénynek is megfelelne, és helyesnek is tarthatnánk, ha az nem lenne restriktív és monista. A beavatkozás ugyanis nemcsak a démoszt mint egészet, hanem az individuumot is megilleti, tehát a mindenkori kisebbséget is. A gyakorlatban azonban, úgy tűnik, a mainstream populizmus éppolyan elitista, kirekesztő, moralizáló, mint aminek esetleges tagadásából felépült, és ez különösen veszélyes, ha együtt jár a hatalmat kontrolláló intézmények és praxisok felszámolásával.

[34] E ponton Arendtre hivatkozhatunk, athéni demokráciafelfogása érvényes és átvihető a kortárs politikaelméleti viszonyokra.

[35] Pl. Cartledge, 2016.

[36] Ez terminológiaiilag is világos. Lásd Hornblower, 1991, 298.; vö. Horváth, 2017.

[37] Ez az athéni retorikában is pontosan nyomon követhető. A szónokok tipikusan mindig megcímzik az „athéniakat”; Periklész temetési beszédében a címzés téjje egyáltalán nem mellékes, az athéni démosz tulajdonságai és a demokratikus rend áll a középpontjában.

[38] Ennél sokkalta izgalmasabb érvet fejtett ki Ober (2017).

Utóbbi persze trivialis, de érdemes látni, hogy nemcsak a liberális, hanem liberalizmus előtti demokráciára is igaz: hatalmi kontrollintézmények nélkül nem létezhet, mert egyszerűen nem maradhat fenn demokrácia. Végül, mindez itt úgy valósul meg, hogy a démosz nincs kirekesztve a politikából. Tehát a demokrácia fenntartása sem nem depolitizálás útján, sem nem a démosz névleges és alkalmi bevonásával, ámde de facto a hatalomból való kirekesztése útján valósul meg.^[39]

3. A politikai cselekvés legfőbb formája a nyilvános beszéd, ami a pluralitást hordozza és megmutatja. Ez különösen hangozhat, legalábbis abban az ellenszélben, amely szerint a cselekvés az első és a fontos, hiszen ezzel mintha egy különösen gyenge álláspontot foglalnánk el. Mindazonáltal tény, hogy a különbségek kifejezhetők e módon, illetve ha a politikának feltétlenül része a döntés, ami pedig definíció szerint lehetőségek közti választás olyan módon, hogy az egy érvényes lehetőségen kívül a többi ki van zárva az adott pillanatban, akkor ez különösen felértékeli a döntést megelőző, de egyben meg is alapozó pluralitást.

A politikai beszéd pluralitáshordozó képességében, teoretikus szempontból legalábbis, van egy csavar. Arisztotelész számára a logosz az emberi lét kifejezője, s mint ilyen, a sokfélesége is. A beszéd lehetővé teszi azt, hogy egy közösség eldönthesse, mi a jó, mi a rossz, hogy mi a hasznos, és mi a haszontalan; mi az igazságos és mi az igazságtalan. A beszéd ezért mindig közösségi és mindig cselekvés is.^[40] Az ezekre vonatkozó nézetek viszont szükségszerűen sokfélék. Mindez viszont nem azt jelenti, hogy egy adott helyzetben ne lehetne döntést hozni, csak azt, hogy a döntés, pontosabban a politikai életnek az a folyamata, amelyben a döntést hozzák, végérvényesen soha nem vihető nyugvópontra; a helyesre, jóra, igazságosra vonatkozó döntések végső soron soha nem zárhatók le.^[41]

4. Ahol a hatalom, ott a kontroll. Bár a populisták szkeptikusak azokkal a nem-többségi intézményekkel szemben, amelyek a hatalmi ellensúly szerepét hivatottak betölteni egy demokráciában. Nem igaz az, hogy bármiféle „igazi demokrácia” egyenlő lehetne a többségi döntéssel, főleg nem a többségi döntés korlátozás nélküliségével. Az igaz, hogy a démosz nem korlátozható, de a démoszt egyének (polgárok) alkotják, akikből létrejön a polisz hatalma. Amennyiben az egalitárius alapon elosztott hatalomból valaki több-ben részesül, ami nem kivételes helyzet, hiszen ilyenre sok lehetőség van, akkor ahhoz feltétlenül járul kontroll is. Hatalom ugyanis bárhol lehet, és tudjuk, bárhol kumulálódhat is. A kontrollnak nem egy-egy intézményhez kell kötődnie, hanem egy rendszer egészében kell érvényesülnie. A kontroll alaplogikája az egyensúly és az így értett harmónia iránti igény: a kontroll tehát nem más, mint ellentétes erők harmonikus rendje.

[39] A komplex athéni intézményrendszerhez lásd Hansen, 2001; az elszámoltathatóságról (és annak feltételezett hatáiról) Landauer, 2013.

[40] Trott, 2014.

[41] Vö. Trott, 2014, 98–99.

A kontroll a többi polgárral és a polgárok egy részével szemben is érvényesíthető; nemcsak intézmények akadályozhatják meg a hatalmi egyensúlytalanság kialakulását, hanem polgárok is a politikai intézményrendszerben. Az a veszély ugyanis mindig fennáll, hogy az erősebb és a gyengébb közti viszony, illetve a vezető és vezetett közti viszony tartóssá válik. De a demokrácia ennek ellenében jön létre. Azt mondhatjuk, hogy a modern politikai gondolkodásban meglehetősen tisztán megfogalmazódott ez, mint a lefort-i formulában, hogy a hatalom helye üres hely. Lényegében ezt lehetne ellene szegezni bármely populista kísérletnek, ami több kíván lenni, mint az a vállalás, hogy a népnek helye van a demokráciában, ezért azt meg kell teremteni. Ellenkező esetben, bár a populisták ugyan az igazi képviselőre és a nép valódi megtestesítésére apellálnak, de ugyanolyan oligarchikus kisebbséget alkotnak, mint amit a görögök el akartak kerülni, és amivel per definitionem szembeállították a demokráciájukat.^[42] Ez nem egy konkrét, rögzített csoport, elit vagy egyén ellen irányul, hanem bárki ellen, és nem egyszer, hanem állandó eshetőségként. A politikai ellenfél az, aki nem tartozik a démoszba ezen szempontból, és ugyanúgy nem állandó, mint ahogyan a démosz és a polisz meghatározása sem. A politika logoszhoz kötöttsége azt jelenti, hogy plurális és nyitott, nem determinált folyamatokról van szó. Az igazság nem adott, hanem vitatható és vitatják is. Hogy a démosz mibenléte éppúgy nem eleve elrendelt, megtestesülésre várva egy vezérben, mint ahogyan az ellenfél sem örök, és mint ahogyan a politikai döntések sem szükségszerűek. Ez hozzátartozik a politika szabadságához, és ehhez a szabadsághoz nemcsak egy szűk elitnek van hozzáférése. A démosz hatalma, a demokrácia fogalma tükröz ebből az igényből és eszményből valamennyit.

Mindezek ismertek a modern politikából is, bár talán nem mindig mutatják magukat ennyire egységben. Néhány kardinális kérdésben, mint a politikai kisebbség védelme vagy az ellenfél legitim léte, kifinomultabb érveléssel is találkozunk. A démosz, és az azt alkotó szabad egyének közössége, akik egyenlően alkotják a politikai közösséget, tényleges hatalommal bíróként való elgondolása azonban az egyik válasz lehet a demokrácia válságára.

[42] Ez evidenciaként jelenik meg Arisztotelész városállamfelfogásában is, lásd pl. *Politika* 1279a.

IRODALOM

- Abromeit, John (2017): A critical review of recent literature on populism. *Politics and Governance*. Vol. 5. No. 4, 177–186.
- Ankersmit, Franklin R. (2002): *Political Representation*. Stanford, Stanford University Press.
- Cartledge, Paul (2016): Ancient Greeks would not recognize our 'democracy': they'd see an 'oligarchy'. *The Conversation*, June 3, 2016. <http://theconversation.com/ancient-greeks-would-not-recognise-our-democracy-theyd-see-an-oligarchy-60277>.
- Crozier, Michael J. – Huntington, Samuel – Watanuki, Joji (1975): *The Crisis of Democracy*. New York University Press. http://trilateral.org/download/doc/crisis_of_democracy.pdf
- Ercan, Selen A. - Gagnon, Jean-Paul (2014): The crisis of democracy: Which crisis? Which democracy? *Democratic Theory* Vol. 1, No. 2, (Winter 2014) 1–10.
- Gutmann, Amy – Thompson, Dennis (2010): The mindset of political compromise. In: *Perspectives on Politics*. Vol. 8. No. 4, 1125–1143.
- Hansen, Mogens Herman (2001): *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles and Ideology*. Ford. J. A. Crook. London, Bristol Classical Press.
- Hansen, Mogens Herman (2004): Introduction. In: Mogens Herman Hansen – Thomas Heine Nielsen (szerk.): *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Oxford–New York, Oxford University Press, 1–153.
- Hornblower, Simon (1991): *A Commentary on Thucydides, Vol. I. Books I–III*. Oxford, Clarendon Press.
- Horváth Szilvia (2015): Viszály. In: Ekert Mária, Molnár Attila Károly (szerk.): *Teremtés - politika és művészet*. Budapest, Nemzeti Közszerzői Egyetem Molnár Tamás Kutató Központ, 39–54.
- Horváth Szilvia (2017): Demokrácia: Lehetőségek és korlátok. *Politikatudományi Szemle*, 26. évfolyam, 2. szám, 91–108.
- Horváth Szilvia (2018): The community of equals: rereading an early democratic concept. In: Attila Károly Molnár, Milán Pap (eds.): *State and Equality*. Budapest, Dialóg-Campus, 21–44.
- Howarth, David – Norval, Aletta J. – Stavrakakis, Yannis (eds.) (2000): *Discourse Theory and Political Analysis: Identities, hegemonies and social change*. Manchester, New York, Manchester University Press.
- Laclau, Ernesto (2011): *A populista ész*. Fordította Csordás Gábor. Budapest, Noran Libro.
- Landauer, Matthew (2013): The idiot and the tyrant: Two faces of unaccountability in democratic Athens. *Political Theory*, Vol 42, Issue 2, 139–166.
- Merkel, Wolfgang (2014): Is there a crisis of democracy? *Democratic Theory*. Vol. 1, No. 2, (Winter 2014) 11–25.
- Mouffe, Chantal (1993): *The Return of the Political*. London, New York, Verso.
- Mouffe, Chantal (2000): *The Paradox of Democracy*. London, New York, Verso.
- Mouffe, Chantal (2005): *On the Political*. New York, London, Routledge.
- Mouffe, Chantal (2008): Democratic politics and the dynamics of passions. In: Kari Palonen, Tuija Pulkkinen, José María Rosales (eds.): *The Ashgate Research Companion to the Politics of Democratization in Europe*. Farnham, Burlington, Ashgate, 89–100.
- Mouffe, Chantal (2016): Left populism and taking back democracy: A conversation with Chantal Mouffe. Készítette Andrea Celli, Alejandro Mantilla. *Verso Blog*, 21. March 2016. Letöltés (2018. január): <https://www.versobooks.com/blogs/2566-left-populism-and-taking-back-democracy-a-conversation-with-chantal-mouffe>.

- Mudde, Cas – Rovira Kaltwasser, Cristóbal (2017): *Populism: A very short introduction*. New York, Oxford University Press.
- Müller, Jan-Werner (2017): *What is Populism?* London, Penguin.
- Ober, Josiah (2017): *Demopolis: Democracy before liberalism in theory and practice*. Cambridge University Press.
- Palonen, Emilia (2018): Performing the nation: the Janus-faced populist foundations of illiberalism in Hungary. *Journal of Contemporary European Studies*, Vol. 26, No. 3, 308-321.
- Szabó Márton (2006): *Politikai idegen*. Budapest, L'Harmattan.
- Torfing, Jacob (1999): *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek*. Oxford-Malden, Blackwell.
- Trott, Adriel M. (2014): *Aristotle on the Nature of Community*. New York, Cambridge University Press.
- Vlastos, Gregory (1947): Equality and justice in early Greek cosmologies. *Classical Philology*. Vol. 42, No. 3, 156-178. pp.
- Vlastos, Gregory (1953): Isonomia. *The American Journal of Philology*. Vol. 74, No. 4, 337-366.
- Waldron, Jeremy (1995): The wisdom of the multitude: Some reflections on Book 3, Chapter 11 of Aristotle's Politics. *Political Theory*. Vol. 23, No. 4, 563-584.

Krúdy Gyula Az emlékek szakácskönyve című könyvének egy illusztrációja